
Психологічний аналіз характерологічних особливостей героя літературного твору

Наталія Соловійова,

вчителька української мови та літератури

Лілія Бучковська,

практичний психолог

Кам'янець-Подільський

*Мало володіти видатними якостями,
треба ще вміти ними користуватись.*

Франсуа де Ларошфуко

У шкільній практиці літературної освіти учнів 5—9 класів обов'язковим завданням вчителя на уроці є допомога школярам в досягненні ідейно-художнього змісту твору через усвідомлене розуміння його проблематики, особливостей побудови, лексико-стилістичного багатства та пізнання людських характерів. Зосереджуючи увагу на аналізі характерологічних особливостей образів-персонажів, необхідно спрямувати роботу учнів на новий, якісно-продуктивний, науковий рівень. У зв'язку з цим пропонуємо звернути увагу на дослідження науковців-психологів, які розглядали характер у його залежності від моральних рис та вольових якостей, на що зважає вчитель літератури під час аналізу героя художнього твору.

Вагомим фактором у структурному аналізі характерологічних особливостей героя твору стало дослідження американського психолога Гордона Олпорта щодо постулатів, які покладені в основу вивчення особистості. З огляду на те, що люди виявляють певну постійність у своїх вчинках, думках і емоціях не-

залежно від часу, подій, життєвого досвіду, науковець чітко виокремлює риси, які характеризують особистість: "Особистість — це динамічна організація тих психологічних внутрішніх систем індивіда, які визначають характерну для нього поведінку й мислення" [2, с. 273]. У своїх судженнях про "характер" і "темперамент" автор робить спробу спростувати думки вчених щодо синонімічності цих понять.

Поняття "характер" трактується ним як певний моральний стандарт або система цінностей, згідно з якими оцінюються вчинки особистості. Отже, визначення "хороший характер" має на меті з'ясувати ті особистісні риси, які *соціально або етично бажані*. Для вченого "характер — це оцінена особистість, а особистість — це неоцінений характер" [2, с. 274]. Гордон Олпорт розглядає характер як набуту властивість, яка в процесі соціалізації людини обумовлюється певними важливими характеристиками. Ці складові характеру психолог розкриває через концепцію рис особистості. Визначаючи змістову наповненість поняття "риса", психолог стверджує, що це життєво необхідний елемент існування людини, схильність поводити себе належним чином у різних ситуаціях, або сталість у поведінці, певна особливість особистості.

Вважаємо доцільним твердження про розмежування загальних рис (типові риси — типові характери в літературі) та індивідуальних.

Загальні риси характеру включають у себе будь-які характеристики, властиві певній групі людей, що представляють певну культуру. Така інформація буде корисною під час роботи над характеристикою героїв твору "Дорогою ціною" М. Коцюбинського (Остапа, Соломії, Івана) як персонажів, яким притаманні спільні риси: сміливість, рішучість, волелюбність, непримиренність. Саме підбір таких рис спонукав до вчинку (відважились на втечу), а отже, і визначив поведінкову мотивацію їх наміру — вираження протесту проти кріпацтва. Ці ж риси характеру притаманні й героям творів Т. Шевченка (Максиму Залізняка, Івану Гонті, Яну Гусу), І. Нечуя-Левицького (Миколі Джері), Марка Вовчка (Прокопу).

Індивідуальні риси визначають таку характеристику індивіда, яка не простежується в інших людей. Дослідження психологом індивідуальних рис характеру обумовило розмежування їх на три типи (кардинальні, центральні, другорядні) відповідно до їх домінування в характері людини. При цьому кардинальна риса простежується в усіх діях людини і є яскраво вираженою. На думку психолога, вона "настільки проймає людину, що у всіх вчинках відчутний її вплив" [2, с. 280].

Важливість знань про можливе домінування певної риси характеру та її безпосередній вплив на поведінку сприятиме кращому розумінню вчинків героїв-персонажів художнього твору. Так, героїня твору "Інститутка" М. Вовчка — панночка — стала такою через свою *зжерливість*. Перевага цієї риси в її характері отруїла життя не лише кріпакам, рідним людям (бабусі й чоловікові), а й спричинила самотність, відчуженість: у прагненні до збагачення вона не зазнала щирого кохання, сімейного щастя, насолоди від дружби, приятельських стосунків від людей, не відчула блаженства від сприйняття природи. Покірність, яка є домінантною рисою Устини — причина сумної долі героїні. Те саме можна спостерігати й у Шевченкових "Гайдамаках". Домінантністю такої риси, як вірність (клятві, рідному народові) Івана Гонти, не зупиняє його ні перед чим: страата синів переконливо це доводить.

Головні риси характеру Г. Олпорт називає "будівельними блоками індивідуальності" [2, с. 281]. Учений дорівнює їх до якостей, які легко простежуються в поведінці людини та можуть передбачати її.

Визначивши й виділивши ці риси (покірність, емоційність, жорстокість), можна простежити зміни в поведінці Яреми Галайди з поеми "Гайдамаки" Т. Шевченка. Саме Ярема-наймит дивує своєю рабською покірністю, Ярема-закоханий — почуттями (ніжністю), Ярема-месник приголомшує своєю жорстокістю.

Другорядні риси характеру є менш помітними та потрібними для характеристики особистості. Сюди вчений відносить ситуаційно обумовлені якості, що виникають за певних причин. Виявити їх з першого погляду неможливо, лише за умови достатньої обізнаності з людиною можна віднайти малопомітні, менш сталі якості. У процесі здійснення характеристики дійової особи літературного твору поява нетривкої якості, спричиненої певними обставинами, не розглядається.

Отже, робота Г. Олпорта, присвячена розгляду рис характеру, є важливою не лише з погляду психології особистості, але й дає можливість стверджувати, що

слово "характер" асоціюється з певною системою цінностей, відповідно до якої оцінюються дії, вчинки та поведінка героя-персонажа художнього твору.

Психологи (теоретики факторного аналізу) Г. Айзенк і Р. Кеттел звернули увагу на відбір рис, що формують ядро особистості та впливають на поведінку людини.

У своїх дослідженнях Р. Кеттел, спираючись на конструювання наукової моделі поведінки, визначив основні риси особистості. Його позиція та проведені дослідження лише підтвердили думку Г. Олпорта про те, що особистісні риси визначають, як і що буде робити людина в певній ситуації. Крім того, Р. Кеттел, як і Г. Олпорт, поділяє риси на загальні та унікальні, але його позиція щодо існування рис всередині людини суперечить думці Г. Олпорта. Провівши експерименти, він переконався в тому, що риси можуть бути виявлені лише за умови уважного спостереження за поведінкою.

Для нашого дослідження прийнятним є запропонований Г. Олпортом принцип класифікації рис характеру. Аналіз досліджень поведінки людей, проведений персонологом, визначив перевагу вихідних рис, які складають основу структури особистості, тобто є її "будівельними блоками". У зв'язку з тим, що ці риси характеру визначають різні форми поведінки людини протягом тривалого часу, виникає потреба їх подальшого аналізу. Поверхові риси характеру психолог вважає другорядними для пояснення поведінки: брак єдиної основи та часової постійності позбавляє можливості розуміння дієвості особистості.

Учений запропонував структуру особистості, яка нараховує близько 16 основних особистісних факторів, що вказують на риси характеру, взявши за основу риси особистості, що відображають сталі й передбачувані психологічні характеристики.

Необхідною інформацією щодо здійснення характерологічного аналізу героя-персонажа літературного твору є важливість вихідних рис, які характеризують здібності, що визначають уміння дійової особи досягати бажаної цілі, та динамічні риси, що характеризують мотиваційні елементи поведінки персонажа: активізують і спрямовують його до конкретної цілі.

Згідно з позицією Р. Кеттела, поведінка особистості залежить не тільки від *рис характеру*, але й від *настрою* та *соціальної ролі особистості*. Вивівши рівняння на основі точних вимірів особистісних властивостей, які притаманні певній ситуації, психолог зважився на передбачення поведінки людини.

Учений Азам, використавши дослідження своїх попередників та взявши за критерії моральні основи суспільства, поділив характери на *гарні* (лагідні, запальні, жваві, скромні) і *погані* (ревниві, заздрісні, лицемірні, злі, егоїстичні).

Французький психолог Т. Рібо в основу класифікації характерів поклав ступінь розвитку почуттів і волі. Його позиція стосується поділу характерів на три групи: *чутливі з підвидами* (сильні почуття й слабкі розум і воля — в житті вони пасивні, другорядні особи; сильні почуття й розум при слабкій волі — споглядачі; сильні почуття й розум, добре розвинута воля, але діяльність поривчаста, нерівномірна); *активні з підвидами* (невисокий розум і посередні інтереси — особи буденної, повсякденної праці; сильні воля й розум — видатні діячі); *апатичні*: (слабкі воля й розум —

малодіяльні; розважливі — слабкі воля й почуття, добрий розум). Саме *вольові якості*, на його думку, допомагають людині досягти поставленої мети й сприяють формуванню власної життєвої позиції.

До проблеми вольових якостей та їх ролі в становленні характеру людини звертався у своїх працях І. Павлов. Він вказував на те, що *вольові якості* можна виховувати в людині. Вольові якості характеру, або воля, являють собою стрижень сформованого характеру. Під волею розуміється складний психічний процес, що викликає активність людини й спонукає її діяти цілеспрямовано. Воля — це здатність людини переборювати перешкоди, досягати поставленої мети. Вона чітко проявляється в таких рисах характеру, як цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, мужність, які можуть сприяти досягненню як суспільно корисних, так і антигромадських цілей. Для цього важливо визначити, яким є мотив вольової поведінки людини. Такі міркування будуть доречними у процесі психологічного аналізу героя-персонажа художнього твору, де домінуюча перевага вольових якостей та чітко окреслена мета стане важливим свідченням подальшої дієвості.

Герой твору О. Довженка Іван Карналюк із твору "Воля до життя", намагаючись виграти бій за життя, докладає максимум зусиль. Сила волі допомагає герою вижити. Аналізуючи поведінку Івана: процес прагнення (жити), бажання (піднятися й дійти до перев'язочної), постановку мети ("мститись над ворогом"), рішення та їх виконання — переконуємося, що це вольові процеси. Його воля проявляється в подоланні перешкод, які виникають на шляху до досягнення свідомо поставленої мети.

І. Павлов зазначав, що відповідно до вольової активності *характери* поділяються на *сильні* та *слабкі*. Така позиція психолога допомагає зрозуміти, що герої з сильним характером мають стійкі цілі, вони ініціативні, сміливо приймають рішення і реалізують його, виявляють велику витримку, вони мужні та сміливі. Образи-персонажі, у яких ці якості слабо виражені або окремі з них відсутні, належать до категорії слабохарактерних: їм властивий пасивний прояв ділових якостей. Найчастіше вони, маючи найкращі наміри, не досягають значущих результатів. Багато хто з них переживає своє невміння наполегливо й рішуче діяти.

Фундаментальна праця І. Страхова "Психологія характеру" стала важливим кроком до розуміння психологічного складу, психологічної закономірності будови, типології та розвитку характеру. Психологічна природа характеру, за його словами, "виражається в свідомій діяльності та її мотивації" [1, с. 6].

Указуючи на основні аспекти в дослідженні характеру, учений стверджує, що єдність змісту й форми є важливим етапом для розуміння природи характеру: зміст розкривається через погляди, переконання, ідеали, потреби, інтереси, мотиви, в образі мислення; форма виявляється в психологічному процесі підготовки до виконання дій та вчинків.

Таким чином, вивчення характеру як системи сформованих стійких рис є принципово важливим під час аналізу характерологічних особливостей героя та дає можливість прогнозувати його поведінку.

Розглядаючи проблему рис, яскраво виражених у характері, дослідник особливу увагу приділяє складним *емоційним* та *вольовим* якостям, що впливають на

організованість, наполегливість, витримку, увагу особистості.

Домінування вольових якостей у характері обумовлюється мотивацією дій та вчинків, яка згідно з позицією І. Страхова виражається не тільки в усвідомленні потреб та інтересів, але й у розумінні важливості й необхідності здійснення дій, які спрямовані на виконання певного завдання.

Аналіз І. Страховим поняття "вчинку" та його видів (вчинки-дії; вербальні та невербальні вчинки) дає змогу простежити за прихованими рисами, які важко помітити й розпізнати. Саме у вчинках виявляються емоційно-вольові та інтелектуальні чинники характеру, його індивідуальна своєрідність, свідомість, спрямованість, стійкість.

З погляду нашого дослідження такі висновки важливі, оскільки дають можливість розуміння того, що спонукає, наприклад, героїв творів В. Стефаніка "Новина" (Грицько топить свою меншу доньку), Ю. Яновського "Вершники" (братовбивство у "Подвійному колі"), М. Хвильового "Я (Романтика)" (вирок матері "мятежним сином"), У. Самчука "Марія" (нелюдський вчинок Корнія), І. Багряного "Тигролови" (покарання Григорієм Многогрішним Медвина) так чинити, навіть всупереч моральним нормам.

К. Юнг та Г. Айзенк намагалися також пояснити людську поведінку, але для цього вони чітко охарактеризували основні типи особистості [2, с. 203 — 204, с. 317]. У своїх дослідженнях персонологи дійшли висновку, що для особистості є важливими два основних параметри: інтроверсія — екстраверсія та емоційна стабільність — невротизм. Кожна категорія, включаючи їй відповідні риси, є результатом комбінації високого та низького рівня інтроверсії та екстраверсії з високим або низьким рівнем стабільності й невротизму.

Спостерігаючи за поведінкою інтровертів та екстравертів, досліджуючи психологію їхніх вчинків, учені помітили суттєву різницю, яка вказує на важливість нейрофізіологічних і генетичних факторів. Наприклад, інтроверти надають перевагу теоретичним та науковим видам діяльності, а екстраверти вибирають професії, що пов'язані з людським фактором; в інтровертів краща працездатність зранку, в екстравертів — у другій половині дня тощо. Висновки вчених допоможуть учителям в допрофільній підготовці учнів, які під час аналізу дійової особи твору отримали знання й навчились визначати кардинальні та центральні риси героя-персонажа, застосовувати їх щодо аналізу своєї особистості. Це спонукатиме їх до вибору тієї сфери діяльності, у якій повною мірою реалізуються їхні можливості.

Звичайно, така інформованість учнів основної школи необхідна не тільки для здійснення аналізу героя художнього твору, але й для усвідомленого розуміння власного "Я", можливості віднайти та змінити ті риси характеру в собі, які заважають розвитку гармонійної особистості.

Література

1. Страхов И. В. Психология характера / Иван Владимирович Страхов. — Саратов, 1970. — 82 с.
2. Хьелл Л. Теории личности [Електронний ресурс] / Л. Хьелл, Д. Зиглер. — 3-е изд. — СПб.: Питер, 2007. — 607 с. — Режим доступу: http://www.koob.ru/hjelle_ziegler/